

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Populisme en het verlangen naar gemeenschap

De gevestigde politiek heeft decennialang haar eigen project begrepen als een voortschrijdende modernisering van de samenleving. De verdienste van populistten als Fortuyn en Wilders is dat zij de blinde vlek van de oude 'moderne' politiek hebben blootgelegd: modernisering is niet voor iedereen een win-winsituatie. De weg vooruit is een 'postmoderne' publieksdemocratie waarin politici naar de toekomst kijken en waarin burgers op zoek naar 'zin, zekerheid en zaligheid' zelf verantwoordelijkheid nemen voor hun verlangen naar gemeenschap.

door *Sjaak Koenis*

De auteur is universitair hoofddocent Wijsbegeerte aan de Universiteit Maastricht.

POPULISME KAN MEN HET BESTE KARAKTERISEREN als een stijl. Hierbij gaat het niet in de eerste plaats om de houding van individuele politici, hoewel de stijl natuurlijk ook doorwerkt in deze houding. Het gaat ook niet om de ideologische oriëntatie van een politicus of beweging; als zowel Geert Wilders als Jan Marijnissen populistten zijn, dan is hun ideologische oriëntatie niet het belangrijkste kompas waar we op kunnen varen. Bij stijl denk ik vooral aan de manier waarop politici maatschappelijke problemen willen oplossen. Stijl verbindt bepaalde *definitie(s)* van problemen met voorstellingen van en voorstellen voor de *aanpak* van deze problemen. Het voordeel van deze interpretatie van stijl, die dus meer omvat dan de houding van individuele politici, is dat de nadruk minder ligt op de oogmerken van politici of sociale bewegingen, en meer op de vertaling daarvan in oplossingsstrategieën. Bovendien kunnen we zo recht doen aan het feit

dat verschillende ideologische bewegingen, bijvoorbeeld de socialisten en katholieken in de dagen van de verzuiling, in de praktijk een vergelijkbare ‘emancipatiestijl’ hebben gekozen om hun ideeën te realiseren: sterke organisatie in eigen kring, eigen media, enzovoorts. Verder kunnen politici of partijen gebruikmaken van verschillende stijlen of kan men coalities – want daar komt de Nederlandse politiek toch vaak op neer – karakteriseren aan de hand van de verschillende stijlen die in zo’n coalitie bijeenkomen – en vaak botsen. Zo botste in het eerste kabinet-Balkenende (juli-oktober 2002) de populistische stijl van de LPF op de gemeenschapsstijl van het CDA en de bedrijfskundige stijl van de VVD. Terwijl in de gemeenschapsstijl van het CDA normen en waarden hoog op de agenda werden gezet ter versterking van gemeenschapszin, speelde in de bedrijfskundige stijl van de VVD de markt een cruciale rol in het oplossen van sociale problemen.¹ Wat opvalt aan de populistische stijl is bovenal de wanverhouding tussen de diagnose van de problemen waar populisten de aandacht op vestigen en de aanpak ervan in de politieke praktijk van alledag, de spanning kortom tussen retoriek en meedoen.

De opmerking van de politiek filosoof Margaret Canovan dat populisme ‘an appeal [is] to the people against the establishment’ raakt precies aan de kern van de populistische stijl.² Deze stijl herkent men aan drie elementen: (1) het cultiveren van een kloof tussen de gevestigde politiek en het volk; (2) het idee dat deze kloof tussen de politiek en het volk opgeheven kan worden; en (3) het geloof in een ‘heartland’ (deze term is van populisme-onderzoeker Paul Taggart³), een ‘heartland’ dus dat verwijst naar een geromantiseerd en geïdealiseerd idee van de gemeenschap waar populisten voor zeggen op te komen. Het volk dat bij dit heartland hoort is in cultureel opzicht homogeen, maar wordt gelaagd door kosmopolitische leiders en vreemde migranten die een bedreiging vormen voor de homogene gemeenschap van gevestigde burgers.

DIE VERMALEDIJDE KLOOF

Het eerste element is dat populistten van alle politici het meest gebruikmaken van de gemeenplaats van de kloof tussen burgers en de politiek. We hebben hier te maken met een gemeenplaats omdat in een complexe democratie als die van Nederland altijd noodzakelijk een kloof tussen beide zal bestaan. Als in Nederland gesomberd wordt over de politiek is de gemeenplaats van de kloof nooit ver weg, net zo goed als in meer optimistische tijden (zoals aan het eind van het eerste paarse kabinet-Kok) de gemeenplaats van het succesvolle poldermodel van stal wordt gehaald. Zo beschouwd werd de populistische stijl al voorbereid door de al decennia-

lang terugkerende verhalen van politici en wetenschappers over de kloof tussen burgers en de politiek. Pim Fortuyn en Geert Wilders hebben een extreme variant van de kloof omarmd, door een radicale tegenstelling te poneren en vooral retorisch uit te buiten tussen ‘Den Haag’ of varianten daarop: de kaasstolp, de bureaucraten of de linkse elite aan de ene kant, en het volk, de gewone mensen of ‘Henk en Ingrid’ aan de andere kant.

De meeste populismeonderzoekers spreken van vijandigheid ten opzichte van representatieve politiek in het algemeen, maar ik denk dat er in de Nederlandse context meer aan de hand is. Het gaat hier niet alleen om de bemiddelde, dus over veel schijven werkende structuur van de politiek in het algemeen, maar ook om kritiek op de verzakelijkte en bemiddelde

Populisten zijn zo succesvol mede doordat ze afrekenen met het ‘alledaags modernisme’ van de gevestigde politiek

‘moderne politiek’ van de afgelopen decennia. Dat populistische als Fortuyn en Wilders zo succesvol zijn, komt mede doordat ze willen afrekenen met wat men het ‘alledaags modernisme’ zou kunnen noemen van de gevestigde politiek van de afgelopen decennia. Dit alledaagse

modernisme vormde het gemeenschappelijke kader van de Nederlandse coalitiepolitiek van de afgelopen decennia. Elementen van dit alledaagse modernisme zijn: (1) een gematigd geloof in vooruitgang, dat wil zeggen geloof in het in sociaaleconomisch opzicht meegroeien met andere landen; uiteindelijk besteden alle coalities, hoe ideologisch bevlogen ze soms ook zijn, het leeuwendeel van hun arbeid aan precies dit ‘mee kunnen komen’ met de economische concurrenten in het buitenland; (2) het geloof in of zich neerleggen bij het idee of het gegeven dat burgers door individualisering, ontzuiling en secularisering los zullen komen van de oude zuilen om als zelfstandige en rationeel handelende individuen een eigen politieke toekomst uit te stippelen. Christendemocraten, liberalen en sociaaldemocraten *waarden* dit idee op verschillende manieren: liberalen omarmen deze individualisering en rationalisering met enthousiasme, terwijl christendemocraten dit proces met pijn in het hart gadeslaan, overigens zonder dat hun concrete bijdrage aan deze modernisering daardoor minder wordt. De sociaaldemocraten zitten tussen beide posities in. Hun geloof in de overheid als belangrijkste instrument van sociale verandering, kortom hun vertrouwen in een bureaucratische stijl zijn ze kwijtgeraakt, maar een ideologisch alternatief hebben ze nog niet gevonden. En ten slotte (3) geloof in internationalisering, dat wil zeggen geloof in de noodzaak van internationale, bijvoorbeeld Europese politiek, en in het daaraan gekoppelde

dempen van nationalisme. Tot aan het beruchte referendum over Europa van 1 juni 2005 steunden alle middenpartijen zonder reserves Europa.

Dit alledaagse modernisme is in 2006 mooi onder woorden gebracht door Piet Hein Donner, die als formateur en minister van verscheidene departementen de laatste tien jaar niet is weg te denken van het Binnenhof: 'Als het lijkt dat religie weer meer aandacht krijgt, dan is dat het gevolg van het moderne denken dat niet beantwoordt aan de behoefte van mensen. Dat denken is steeds meer eenzijdig gericht op individualisme, autonomie en rationalisme. (...) Mensen willen zich deel weten van een groter geheel; willen een besef van zin hebben dat het eigen bestaan overstijgt, en weet hebben van waarden en waarheid die men voelt ook als men vindt dat ze niet redelijk aantoonbaar zijn. Individualisme, emancipatie en verlichting zijn wezenlijk voor onze cultuur, maar een individualistisch wereldbeeld eindigt in eenzaamheid bij het graf. En de ratio, 'der Geist der stets verneint', kan waarden en waarheid wel falsifiëren, maar kan de leegte die achterblijft niet vullen. Vandaar dat mensen opnieuw zin, zekerheid en zaligheid zoeken in religie, of teruggaan naar kennis die ze daar al van hadden. Dat hoeft niet godsdienst te zijn; het kunnen abstracties zijn, zoals mensheid, natuur, wereldzin. Maar het geeft een gevoel van zijn en behoren, van doel en identiteit, en van de begrenzing van rationaliteit door waarde, normen en respect, die in het moderne denken veelal ontbreken.'⁴

Als gezegd, in de politiek van alledag biedt ook het CDA van Donner weinig concrete weerstand tegen dit 'moderne denken', afgezien van een vooral door Balkenende ingezette retorische politiek van normen en waarden, die heel goed samen bleek te gaan met een vrij drastische sociaaleconomische moderniseringspolitiek. Het is deze 'oude' verzakelijkte en bemiddelde 'moderne' politiek waar populistische partijen zich met succes tegen keren. Alle middenpartijen zijn in het huidige tijdperk van het einde van de ideologie al lange tijd op zoek naar een nieuw profiel, ook de liberalen die in de jaren negentig de wind in de zeilen hadden, maar die nu terug moeten komen van hun neoliberale vertrouwen in de markt. Tot nu toe is dat nieuwe profiel niet gevonden: tussen 1982 en 2010 zijn de middenpartijen van 128 naar 82 zetels geduikeld.

De gestage verschuiving naar het politieke midden ging bij deze partijen hand in hand met een modernistisch geloof in de convergentie van waarden. De partijdemocratie waarvan deze middenpartijen in de afgelopen decennia de spil hebben gevormd, verkeert nu in crisis en we zijn getuige van de opkomst van wat de Franse politieke wetenschapper Manin de publieksdemocratie heeft genoemd.⁵ Hierin reageren kiezers veeleer actief op beelden en voorstellen van politici in plaats van dat ze hun sociale of culturele identiteit met hun stem tot uitdrukking brengen.

De banden tussen partijen en kiezers zijn daardoor lossler en het komt er voor politici vooral op aan om op een aansprekende manier breuklijnen in het electoraat te poneren en te mobiliseren. Het zijn tot nu toe vooral de rechtse populistische partijen geweest die hebben geprofiteerd van deze structuurverandering van de democratie, door de gevestigde ‘partijpolitiek’ verantwoordelijk te maken voor alle problemen van tegenwoordig, door tegenover de ‘moderne politiek’ die onherroepelijk de ‘verbeelde gemeenschap’ van Nederland heeft aangetast, het bezielend verband van het eigen volk te plaatsen, en, ten slotte, door actief een nieuwe breuklijn te scheppen binnen het electoraat tussen mensen die wel en mensen die niet bij ‘het volk’ horen.

RETORIEK EN MEEDOEN

Het tweede populistische element is het geloof dat de kloof tussen de politiek en het volk opgeheven kan worden. De vraag is wel hoe? In een complexe samenleving is de politiek altijd bemiddeld: tussen droom en daad en idee en uitvoering staan bestaande instituties en gewoonten die niet zo gemakkelijk veranderd kunnen worden. Er zal dus onherroepelijk een grote spanning ontstaan tussen retoriek en meedoen, tussen verbale politiek en het (parlementaire) politieke handwerk dat nodig is om ideeën via allerlei schakels van actie, parlement, commissie en coalitie in de praktijk te brengen. De oplossing van de problemen begint bij de populistten met en blijft ook vaak steken in een verbale aanval op de gevestigde politiek. Het beschimpen van de gevestigde politieke klasse is niet zomaar een middel tot een doel, maar een doel op zich. Toen Wilders Ella Vogelaar, de oud-minister van Wonen, Wijken en Integratie uit het vierde kabinet-Balkenende in 2007 ‘knettergek’ noemde (nadat ze in *Trouw* gerept had van de contouren van een christelijk-joods-islamitische cultuur), was dat niet zomaar een onparlementaire onbeleefdheid, maar een politieke daad bij uitstek.

Wilders verbale politiek over ‘de islam’ werkt alleen zolang uitlatingen een heel abstract gehalte bezitten

Met dergelijke voortdurend herhaalde retoriek bevestigt Wilders zijn buitenstaanderspositie waarmee de pvv-stemmers zich identificeren: niet alleen Wilders, maar ook zij worden in de weg gezeten, door dezelfde gevestigde politici die Wilders buiten de orde willen plaatsen.

Jan de Roder heeft erop gewezen dat deze verbale politiek, bijvoorbeeld Wilders’ voortdurende geseling van de islam, alleen werkt zolang zijn uitlatingen een heel abstract gehalte bezitten: ‘Critici die beweren dat je

nooit over “de” islam kunt spreken, begrijpen niet dat dit geen intellectuele fout van Wilders is maar een retorische strategie. Te veel inhoud betekent immers het gevaar van relativering.⁶ En van water bij de wijn bij de vertaling naar de praktijk, zou ik willen toevoegen. Toen Wilders zijn anti-islampolitiek al te concreet maakte met zijn voorstel voor een kopvodden-taks, beging hij dus een fout. Mensen gingen meisjes en vrouwen van vlees en bloed voor zich zien die dubbel gepakt werden: niet alleen door de islam die ze dwong om hoofddoekjes te dragen, maar ook door de pvv die ze daar ook nog voor wilde beboeten. Inderdaad viel dit voorstel van Wilders ook bij pvv-stemmers niet in goede aarde, en is het voorstel nooit in concrete maatregelen omgezet.

De spanning tussen retoriek en meedoen zal zich altijd opdringen aan populistische partijen die ook iets willen bereiken in de politiek. Het meedoen is de LPF zoals bekend slecht gekomen. De SP heeft altijd minder met het dilemma van retoriek en meedoen geworsteld omdat deze partij sinds jaar en dag beschikt over een bloeiende buitenparlementaire praktijk. Maar ook deze partij is opgeschoven in de richting van (parlementair) meedoen en heeft vooral na het vertrek van Marijnissen flink wat stemmen verloren. De pvv van Wilders verkeert op dit moment door haar gedoogrol in het nieuwe kabinet Rutte in een interessante positie van wél en toch ook weer niet meedoen. Mij valt op dat zelfs dit halve meedoen al heeft geleid tot een subtiele aanpassing aan de parlementaire mores; denk bijvoorbeeld aan de zorgvuldige screening van nieuwe vertegenwoordigers en aan een afname van de verbale aanvallen op de islam van de kant van Wilders.

ANTI-ISLAMPOLITIEK

Met Wilders’ anti-islampolitiek komen we bij het derde element van de populistische stijl, het geloof in een ‘hartland’, een ideale gemeenschap die van alle kanten wordt bedreigd. Populisten plaatsen niet alleen het politieke establishment tegenover het volk, maar ook het echte volk dat bij het hartland hoort tegenover mensen die daar niet bij horen. Het gemak waarmee het algemene begrip ‘het volk’ wordt gebruikt is hiermee niet in tegenspraak, maar onttrekt deze breuklijn in het electoraat juist aan het zicht. Bij Wilders, en eerder ook al bij Fortuyn, gaat het dan vooral om de moslims. Waarom zijn de moslims tegenwoordig de gebeten hond? Een volk is alleen een volk bij de gratie van verschil. Het gaat bij ‘het volk’ duidelijk niet om de mensen die we in Nederland empirisch aantreffen, maar om een geromantiseerd en geïdealiseerd volk. Nu wordt in elke democratieopvatting het volk geïdealiseerd, ook daar heeft Canovan op gewezen. Ditmaal betreft het echter geen idealisering die op de toekomst gericht is,

zoals we bij andere partijen zien die over het volk spreken in termen van (te realiseren) individuele vrijheid en sociale gelijkheid en die daarbij vooral een beroep op de constitutie doen om het volk tot een waar volk te maken. Nee, het gaat bij deze populistten om een ahistorische, vanuit het verleden opgeladen idee van een volk dat cultureel (niet per se etnisch) homogeen is en dat ‘belaagd wordt’ door processen van immigratie, mondialisering en europeanisering. Als migranten die de gevolgen van de mondialisering ‘thuisbrengen’ en door hun vreemde gewoonten en religie afsteken tegen ‘de gewone mensen’, tegen ‘Henk en Ingrid’, vormen moslims een ideaal contrastmiddel. Zonder 11 september 2001 was het waarschijnlijk gebleven bij het oudere contrast tussen autochtonen en allochtonen en was religie niet zo belangrijk geworden, maar nu is de islam niet alleen in Nederland maar overal in het Westen het kristallisatiepunt geworden van een breed gevoelde onvrede. Wat de zaak in de ogen van populistten nog erger maakt is dat het dit volk van het ‘hartland’ is dat door het politieke establishment in de steek gelaten is.

Ook nu weer is de retoriek belangrijker dan concrete maatregelen en concrete successen. Dat deze retoriek in het politieke debat van de afgelopen jaren wortel heeft geschoten blijkt uit het feit dat ook anderen zich er steeds gemakkelijker van bedienen, bijvoorbeeld in de discussie over de integratie van migranten. Toen de parlementaire onderzoekscommissie onder leiding van Stef Blok in 2004 een genuanceerd beeld schetste van succes en falen van de integratie van migranten, mocht dit niet gezegd worden omdat het contrast tussen de retoriek en de realiteit gewoon te groot was. Het debat ging niet meer over wat er wel of niet gebeurd was of over hoe we de (resterende) problemen moeten aanpakken, maar over wat daar wel of niet over gezegd mag worden. De retoriek *werd* de politiek – vandaar dat Wilders en eerder ook Fortuyn zich hebben ontpopt als harts-tochtelijke verdedigers van de vrijheid van meningsuiting. Artikel 1 van de Grondwet is voor hen een sta-in-de-weg, niet omdat zij erop uit zijn om moslims *in de praktijk* te discrimineren, bijvoorbeeld door hen het recht op uitkering te ontnemen, maar omdat in de Nederlandse context een politiek correcte banvloek was ontstaan op het louter benoemen van verschillen. Als je daadwerkelijk iets niet meer mag zeggen is het meteen gedaan met de populistische politiek. Precies op dit punt – dat politiek in belangrijke mate retorische politiek is geworden – hebben populistten als Fortuyn en Wilders de grootste invloed op de Nederlandse politiek gehad. In hun kiel-zog hebben allerlei publicisten (en op minder beschaafde manieren ook burgers die in de nieuwe media een eigen spreekbuis hebben gevonden) zich de laatste jaren opgewarmd aan het idee dat het grootste probleem waar Nederland in een mondialiserende wereld mee te kampen heeft, toch

vooral is dat allerlei zaken niet gezegd mochten worden. Het is inderdaad waar dat de oude politieke correctheid tot vreemde gevolgtrekkingen heeft geleid, bijvoorbeeld dat de pvv de reïncarnatie van de oude nsb is. Toch zou het een zegen voor de Nederlandse politiek zijn als het wat minder zou gaan over wat gezegd mag worden en wie verantwoordelijk is voor onze huidige problemen, en wat meer over de actuele problemen van Nederland in de ingewikkelde wereld van de eenentwintigste eeuw. Het probleem is niet de retoriek zelf – zonder retoriek is geen politiek mogelijk – maar de wanverhouding tussen retoriek en praktische politiek. Dát is de erfenis van het hedendaagse rechtse populisme.

Tegen deze achtergrond is het ook zaak om kritisch te kijken naar vergelijkingen die worden getrokken tussen de pvv van Geert Wilders en de nationaalsocialistische nsb uit de jaren dertig.⁷ Het is duidelijk dat beide partijen zich voeden met de rancune van mensen die zich afkeren van de gevestigde politiek. Maar met deze veroordeling via associatie met de jaren dertig maakt men zich te gemakkelijk af van de lastige taak om in te gaan op de argumenten van populistten. Ik denk dat het ook nu van belang is om net als Menno ter Braak en Jacques de Kadt in de jaren dertig hebben gedaan precies te kijken welke rol ressentiment speelt in een democratie. Bij de oude nsb sloeg de balans helemaal door naar het ressentiment. Volgens Jacques de Kadt was het fascisme het tot een haatgrens verwrongen en verstarde gezicht van de verlangens en behoeften van zijn tijd, en volgens Ter Braak was het ressentiment bij de nationaalsocialisten volledig geëmancipeerd van de democratische infrastructuur waarin politiek aan bepaalde spelregels gebonden was die het ressentiment tot op zekere hoogte wisten te stileren. De nationaalsocialisten wilden deze haat en woede gebruiken om het democratische stelsel in zijn geheel aan de kant te schuiven. De rechtse populistten van tegenwoordig plaatsen zichzelf duidelijk wel binnen de kaders van de politieke democratie. Met hun kritiek op Paars, op

*In plaats van nazaten van
een bruin verleden kunnen
we populistten beter zien als
herauten van een ontluikende
publieksdemocratie*

de 'linkse kerk', op 'Europa', enzovoorts, richt(t)en Pim Fortuyn en in zijn voetspoor andere rechtse populistten het huidige ressentiment op de oude partijdemocratie; hun antipolitiek gaat echter niet zo ver dat ze de democratische infrastructuur helemaal willen ontwrichten. Pogingen om Wilders met juridi-

sche middelen buiten de democratie te plaatsen zijn alleen al daarom ongelukkig, omdat ze het ressentiment tegen de gevestigde politiek slechts zullen voeden.

In plaats van nazaten van een bruin verleden kunnen we deze populistische beten zien als herauten van een ontluikende publieksdemocratie. Hierin kunnen zij niet altijd aan de kant blijven staan zonder hun geloofwaardigheid te verliezen. Hun verdienste is dat zij de blinde vlek van de oude ‘moderne’ politiek hebben blootgelegd: modernisering is niet voor iedereen een win-winsituatie, om maar eens een term uit de oude paarse politiek te gebruiken. De retrogemeenschap die zij ons voorspiegelen zal echter geen enkel soelaas bieden, om nog maar te zwijgen van de veranderingen waar ze moslims aan blootstellen. De weg vooruit is een ‘post-moderne’ publieksdemocratie waarin politici naar de toekomst kijken en waarin burgers op zoek naar ‘zin, zekerheid en zaligheid’ (Donner) zélf verantwoordelijkheid nemen voor hun verlangen naar gemeenschap.

Noten

- 1 Voor een verdere uitwerking van het begrip politieke stijl en van de notie van ‘moderne politiek’, dat verderop aan de orde komt, zie Sjaak Koenis, *Verlangen naar cultuur. Nederland en het einde van het geloof in een moderne politiek*. Amsterdam: Van Gennep, 2008.
- 2 Margaret Canovan, ‘Trust the People! Populism and the Two Faces of Democracy’, *Political Studies* 47 (1999), nr. 1, p. 3.
- 3 Paul Taggart, ‘Populism and representative politics in contemporary Europe’, *Journal of Political Ideologies* 9 (2004), nr. 3, pp. 269-288.
- 4 J.P.H. Donner, ‘Religie is nooit uit politiek weggeweest’, *NRC Handelsblad*, 20 juli 2006.
- 5 Bernard Manin, *The principles of representative government*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- 6 Jan de Roder, “U kunt bezwaar hebben tot u een ons weegt.” Geert Wilders’ succesvolle politiek-voorbij-de-inhoud’, *Krisis. Tijdschrift voor actuele filosofie*, 2010, nr. 2, p. 39.
- 7 Rob Hartman, ‘Fortuynisme als rancuneleer’, *De Groene Amsterdammer*, 11 mei 2002; Ton Zwaan, ‘Het is zinvol om pvv en het fascisme te vergelijken’, *NRC Handelsblad*, 11 juli 2009; Rob Riemen, *De eeuwige terugkeer van het fascisme*. Amsterdam: Atlas, 2010. Veel genuanceerder over de overeenkomsten en verschillen tussen de pvv en de nsb is Ronald Havenaar in zijn recente pamflet *Te licht bevonden* (Amsterdam: Van Oorschot, 2011) tegen het boek *De schijn-élite van de valse munters* (Amsterdam: Bert Bakker, 2010) van de pvv’er Martin Bosma.